

מנין צמחה השנאה ליהודים? אנטישמיות בגרמניה, 1900-1938*

לא רק בגרמניה התפשטה האנטישמיות החדשה במענה לאתגרי המודרנה ולשינויים החברתיים המואצים וסיפקה הסבר פשוט למצוקות גוברות ולאובדן דרך. אם כך, האם ניתן היה לדעת בראשית המאה העשרים, שדווקא בגרמניה תתפתח אנטישמיות רצחנית? ואם לא, האם ניתן לשחזר, צעד אחר צעד, את התהליכים והאירועים עד ערב מלחמת העולם השנייה – בלי להניח מראש שכולם הובילו בהיגיון ברזל אל "הפתרון הסופי"? אלו כמה מן השאלות הנוקבות, שבהן דן אולריך הרברט, מן ההיסטוריונים החשובים של גרמניה המודרנית. הרברט מנסה לאתר רגעי מפתח בתהליך הרדיקליזציה של האנטישמיות ומראה, כי גם לאחר עליית הנאצים לשלטון המשיכו היסוסים והתלבטויות נוכח המכשולים שאיתם נאלץ המשטר החדש להתמודד.

א

לקיסרות הגרמנית יצא שם רע. היא נתפסת כמדינה אוטוריטרית, שדיכאה עובדים, החניפה לצבא ותבעה מאזרחיה ציות כנוע. התפיסה אינה שגויה, אבל אינה משקפת את העובדה, שבשלושת העשורים שלפני מלחמת העולם הראשונה הייתה הקיסרות הגרמנית, מכל בחינה כמעט, המדינה המצליחה ביותר מלבד ארצות הברית. כלכלתה צמחה ונעשתה השנייה או השלישית בגודלה בעולם, ובתחום המדע היא הייתה מודל לחיקוי. היו בה התיאטראות הרבים ביותר, המלחינים המפורסמים ביותר ועיר בירה שצמחה בקצב מהיר ביותר. בשנת 1892 כתב מבקר אחד מאמריקה על ברלין:

זו עיר חדשה, החדשה ביותר שראיתי אי פעם. שיקגו נראית ממש מכובדת לידה, כי יש רבעים רבים בשיקגו שנראים ישנים, ואילו בברלין אין רבים כאלה. רוב העיר נראה כאילו נבנה בשבוע שעבר.¹

תזוית הבנייה בברלין במפנה המאה הותירה רושם עז על אותו מבקר – מארק טוויין, כשם שהרשימה את רוב

.....
אולריך הרברט, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת פרייבורג, הוא מבכירי ההיסטוריונים העוסקים בתולדות גרמניה במחצית הראשונה של המאה העשרים.

המבקרים בעיר: רבעים שלמים צצו בתוך שנים אחדות, עומס התנועה הוכפל וקצב קדחתני אפיין את חיי העיר. עם הישגים אלה גברו גאווות האזרחים על עלייתה שלא תיאמן של מדינת הלאום הגרמנית, שזה מקרוב נוסדה, והתלהבותם מהחידושים הטכנולוגיים וממעמדה הבינלאומי של גרמניה (Weltgeltung). אבל תהליכי השינוי המואצים בכלכלה, בחברה, בתרבות ובחיי הציבור באותן שנים דינמיות הביאו לא רק תנועות משבריות ובלתי צפויות בכלכלה, אלא עוררו גם חרדה מפני אובדן המעמד החברתי, אי-ביטחון ותחושות מצוקה תחת רישומן של הציוויליזציה האורבנית ותרבות המודרנה. כתוצאה מכך התחזקה זיקתם של אנשים לקהילות יציבות: לכנסייה בקרב מאמינים פרוטסטנטים וקתולים, לאיגודי העובדים ולמפלגה הסוציאלי-דמוקרטית בקרב המעמד החדש של הפרולטריון, ובקרב הכול כמעט – לאומה. האומה סיפקה בגרמניה (כמו בארצות המתועשות האחרות) תחושת השתייכות טבעית, וזו אפשרה להתגבר על מצוקות החברה התעשייתית המודרנית ופיצתה על חרדות העתיד ועל תחושת חוסר האוריינטציה שחוו רבים.

הלאומיות שימשה סותרן (antidote) לרוב הקשיים והחרדות: למצוקות שנבעו מהקרעים החברתיים ומהמחלוקות הפוליטיות, לתחושת חוסר האונים לנוכח מורכבותו של העולם המודרני ולחיפוש אחר ישועה ותמיכה כמוֹדֵדִית. בה בעת הביאה הלאומיות התנסויות

שער כתב העת המאוריר *Berliner Leben* ("חיים בנוסח ברלין"), 1921. כתבי העת המאורירים שנופצו החל משנות העשרים הפיצו דימויי עירוניות מודרנית וסגנונות חיים חדשים.

חדשות - התרוממות הרוח בעת אירועים המוניים או ההתלהבות מהתחזקותה של מדינת לאום גדולה.

עד מהרה פנתה הלאומיות החדשה גם החוצה: היא הקיפה את גרמניה כולה, לא רק את "גרמניה הקטנה" בנוסח ביסמרק [שלא כללה את אוסטריה ואת המיעוטים הגרמניים שמחוץ לרייך השני]. מכך נבע, שהשייכות למדינת הלאום הגרמנית נקבעה לא על פי האזרחות הפורמלית, אלא בהתאם למידת השייכות ל"פולק" (Volk) - לעם הגרמני, שהיה מפורז על פני מדינות שונות באירופה ותבע, כך נטען, להתאחד במדינה אחת. הגדרה כזו של גרמניות על פי "דם" ו"גזע" הופנתה גם נגד אזרחים שלא נחשבו כמי שדם גרמני זורם בעורקיהם, הפולנים למשל, אבל יותר מכך נגד היהודים, שכן אצל קבוצת מיעוט זו היה אפשר להדגים בחריפות שאין דומה לה את הפער בין אזרחות פוליטית לבין השתייכות לאומית. רשמית זכו היהודים בשוויון אזרחי, אולם במונחים פולקיים לא נחשבו לגרמנים. כך, אמנם לא היה אפשר לומר בדיוק מי נחשב גרמני (לדוגמה, האם גרמנים שהיגרו לאמריקה רק כמה עשורים קודם לכן או היגרו לרוסיה בעבר הרחוק יותר ייחשבו לגרמנים?), אבל היה אפשר לומר בבירור מי לא צריך להיחשב גרמני.

האנטישמיות החדשה לא הסתמכה עוד על הבדלי דת ועל מסורת השנאה הנוצרית ליהודים, אלא התבססה במידה גוברת והולכת על טענות לשונות ביולוגיות - "גזעית" - של היהודים. רעיונות כאלה נפוצו עתה גם בקרב מעמדות חברתיים, שהאנטישמיות לא מילאה אצלם קודם לכן תפקיד חשוב, במיוחד בשורות מעמד הביניים המשכיל (Bildungsbürgertum), אינטלקטואלים ואמנים, שבקרבם השתלבה האנטישמיות בביקורת הציוויליזציה ותרבות החברה המודרנית.²

דוגמה אופיינית לכך היא לודוויג קלאגס (Klages), פילוסוף שהיה באופנה בשנותיה האחרונות של הקיסרות הגרמנית. בכתביו הנסערים ביקר קלאגס את העידן המודרני, השועט לדעתו לקראת שקיעה אפוקליפטית, ואת "מתנות הקדמה... יי"ש, אופיום, עגבת, ארובות מעשנות, המולת הרחובות הסואנים והלילות הבהירים כיום", כמו גם את "השלאגרים, שירי האופרטות והקברטים". בעיני קלאגס, החיים המקוריים, הטבעיים, אבדו.³

הסיבה לניכור הגובר מה"חיים" הייתה נעוצה בהשפעתה של קבוצה, שלא ינקה ממסורות ה"פולק" הגרמני ונשארה זרה לו מבחינה אתנית ודתית - היהודים. ב־1900 כתב קלאגס: "לדעתנו הכוחות והתהליכים, שבשלהם מדמה לעצמו העולם המודרני כי הוא נעלה על העולם הישן - ובהם הקדמה, שמרכיבים לפאר, והאחדת ההתנהגות - הם בעיקרם מזימה יהודית".⁴ מבחינה פסיכולוגית מופיע

היהודי, לפי קלאגס, כטיפוס "היסטרי מודרני", המתאפייני ב"צורך להטביע את חותמו בעולם", ב"יוהרה", ב"טיפוח צעקני של המראה החיצוני" וב"שחצנות השואפת לתהילה". תכונות אלה מתבטאות ב"מבול גובר של פרסומים ספרותיים", ב"פרסומות", ב"מהומת העיתונים" וב"חיים מפלגתיים הנגועים ברכילות אישית". קלאגס ראה בכל אלה ביטוי ל"כוח חיים חדש, עיקש אך נטול איכות, הנישא על ידי אלמנט שמי מנוון, שאי אפשר לבלום את עלייתו".⁵ היהודים מתפקדים כאן כסמלי העולם החדש, המודרני, התעשייתי. הוגים אוטוריים בלתי נלאים כמו קלאגס מצאו ביהודים מושא שעליו ניתן היה להקרין את אובססיות הניווט והשקיעה שלהם. אך זו לא הייתה הגישה הדומיננטית: בקרב מגוון התנועות הפוליטיות והתרבותיות של התקופה, האנטישמיות לא הייתה הגורם המעצב בחיי התרבות. משמעותית הרבה יותר הייתה הזיקה ההדוקה בין אנטישמיות לבין ביקורת המודרנה. מגמות פוליטיות שונות יכלו להתבסס עליה.

אם משווים את ההתפתחויות ששרטטתי לאלה שבארצות אירופיות אחרות, יש להדגיש תהילה את המשותף לכל החברות האירופיות המתועשות. את הכמיהה למוכר ולידוע ואת חיפושי הכיוון נוכח סביבה המשתנה במהירות ניתן למצוא בגרסאות שונות גם בצרפת, בהולנד, באוסטריה, בבריטניה ואף ברוסיה, ממש כמו בגרמניה. גם הזיקה בין ביקורת המודרנה לתנועות רפורמה, בין תנועות פועלים ללאומיות רדיקלית, לחרדה מעמדת ולעליית האנטישמיות הופיעה בארצות אחרות, והיא הייתה בולטת יותר מאשר בגרמניה - וברוסיה ובאוסטריה הייתה חזקה במיוחד. מי שהיה מתבקש לחזות ב־1913, באיזו ארץ תעלה לשלטון עשרים שנה לאחר מכן מפלגה פוליטית קיצונית, רצחנית ואנטישמית, ודאי היה מהמר על רוסיה או אולי על צרפת המשוסעת בעקבות פרשת דרייפוס. לא על גרמניה.

עם זאת אין ספק, שעוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה הופיעו גם בגרמניה סימנים לרדיקליזציה. לאחר שבבחירות של 1912 לרייכסטאג הפכו הסוציאלי-דמוקרטים למפלגה הגדולה ביותר - מפלגת הפועלים הראשונה בעולם שזכתה להישג כזה - התגבשה מולה מימין תנועה רדיקלית רחבה, שהתייצבה באופן קיצוני נגד הסוציאלי-דמוקרטיה ונגד תופעות הלוואי התרבותיות של המודרניות ודגלה בנציונליזם נלהב, שבשוליו הפך גם "פולקי" (völkisch). פירוש הדבר היה שלא מקום המגורים, התרבות או השפה הם שהגדירו מעתה גרמניות, אלא המוצא. גישה זו כוונה בחלקה נגד זרים שהתגוררו בגרמניה, בעיקר נגד הפועלים העונתיים מפולין, אבל הופנתה גם נגד יהודים - אזרחים גרמנים שהודרו מעתה מן ה"פולק", מן העם הגרמני.

מבט על כיכר פוטסדאם ורחוב לייפציג, ברלין, שנות העשרים של המאה העשרים

שלהם ביחס לטוב ולרע, למכובד ולנתעב". כך התקמו היהודים בתחומים האופייניים ביותר של העידן המודרני: "פובליציסטיקה, תיאטרון, עיתונות" וכן "משפטים, אקדמיה ורפואה". לפיכך, מבחינה משפטית יש לנהוג בכל יהודי גרמניה – שיהדותם נקבעת לפי מוצאם ולא לפי השתייכותם הדתית – כבאזרחים זרים, לחייב אותם לשלם מס כפול ולמנוע הגירה יהודית נוספת. יש למנוע מיהודים לכהן בתפקידים ציבוריים, לאסור עליהם לשרת בצבא ולחסום בפניהם מקצועות כגון הוראה, עריכת דין וניהול תיאטרונים. גם זכות ההצבעה תילקח מהם.⁶

באנטישמיות מסוג זה חברו כל מרכיבי העוינות להשפעות הפוליטיות והתרבותיות של המודרנה. היהודים נתפסו כמי שהצליחו במיוחד בהתמודדות עם אתגרי הזמן החדש, ולא בלי צדק: חלקם בקרב הבורגנות עלה בהרבה על שיעורם הכללי באוכלוסייה, הם בלטו בנטייתם להשכלה, ובדומה לרוב המיעוטים האתניים הדתיים – גם בנטייתם לניעות חברתית. ב־1901 השלימו 7.3 אחוז מהילדים הנוצרים בפרוסיה בית ספר תיכון לאחר שסיימו בית ספר עממי, לעומת 56.3 אחוז בוגרי תיכון בקרב היהודים. גם בתעשייה, באקדמיה, בבנקאות וברשתות השיווק החדשות היה ליהודים ייצוג בולט מעבר לשיעורם באוכלוסייה. היו

לפרסום גדול וזה בהקשר זה הפמפלט הפולמוסי של אחד ממנהיגי הליגה הפאן־גרמנית, היינריך קלאס, עורך דין מהעיר מיינץ. קלאס פרסם בשם בדוי ספר בכותרת אילו הייתי הקיסר, ובתוך שנתיים יצאו לו ארבע מהדורות. בספר זה הוא שילב את כל ההערות והתביעות שרווחו בימין הקיצוני. לטענתו, מאז היוודע תוצאות הבחירות לרייכסטאג של 1912 – "בחירות יהודיות" בלשונו – חשים אנשים בעלי נכסים והשכלה בגרמניה מאוימים, מנושלים מזכויותיהם ומאוכזבים ממדיניות הממשלה. התנופה הכלכלית העצומה של העשורים הקודמים, טען, הביאה להגירה המונית מן הכפר אל העיר, שגרמה לאובדן הבית־המולדת (Heimat) ולתלישות. התיעוש והעירור הם שגרמו לעליית הסוציאלי־דמוקרטיה והחלישו את בריאותו של העם וחוסנו. עליית התעשייה הכבדה המיטה חורבן על מעמד הביניים. רדיפת תענוגות ומותרות חדרה אל שורות המעמדות הגבוהים, וניוון ו"אמריקניזציה" השתלטו על עולם האמנות.

בה בעת, טען קלאס, עם התיעוש המהיר הגיע "עידן היהודים", שכן "האינסטינקטים שלהם ודפוס מחשבתם" מכוונים להתעשרות. "פזיזות, אכזריות וקרירות מוסרית" חדרו לחיים הכלכליים רק בעטיים של היהודים, הידועים ב"היעדר נקיפות מצפון" וב"תאוות הבצע ושוויון הנפש

משום שכבר בתחילת 1915 החלו לגייס למפעלי הנשק בגרמניה עובדים מהשטחים הכבושים של פולין הרוסית – מתחילת 1916 בעיקר בכפייה. עד 1917 הגיעו בדרך זו כ-30,000 אוסטריאן לגרמניה. עבור מסיתים אנטישמים לפני המלחמה, אבל בעיקר לאחריה, היו יהודי המזרח מטרחה מושלמת. הם נחשבו לזרים ולנחשלים המסרבים להשתלב. הם היו עניים וחסרי השכלה, כך שסיכוייהם לטפס מעלה בחברה המודרנית היו נמוכים. בכל זאת עוררו סלידה והיו קורבן לדעות קדומות של גרמנים נוצרים עוד יותר מאשר היהודים הגרמנים הוותיקים.⁹

ב

מבחינת רוב הגרמנים, התבוסה במלחמה, המהפכה החברתית והמפולת הכלכלית היו התרחשויות שאי אפשר להסביר. רוב המלחמה לא התנהלה על אדמת גרמניה, ובתחילת קיץ 1918 עוד נדמה היה שצפוי ניצחון גרמני. כגודל הציפייה עומק המפלה.

מבחינה זו תנופתו העצומה של הגל האנטישמי, שפקד את גרמניה בחורף 1918–1919 עם תבוסתה במלחמה והמהפכה שבעקבותיה, אינה מפתיעה. בניסיון המאומץ לאתר את הגורמים והפושעים האחראים לאסון שפגע במולדת נמצא, שהאשמות הן הציוויליזציה המערבית הליברלית והמהפכה הקומוניסטית ברוסיה – שתיהן התגלמויות של אוניברסליזם ואינטרנציונליזם, אנטיטזה לדפוס החשיבה הלאומי של הגרמנים. הבנקאים המובילים באמריקה, בבריטניה, בצרפת ובגרמניה עצמה – האם אינם יהודים? האם כמה מן הנציגים הבולטים של מפלגות השמאל ושל הקבוצות המהפכניות – מלאון טרוצקי ועד לרוזה לוקסמבורג – אינם אף הם יהודים? על פי הגישה הרווחת, שני המחנות היריבים גם יחד יוצגו ואפילו הונהגו על ידי היהודים – שהם, מתוקף הגדרתם, קבוצה בינלאומית ואוניברסליסטית.

תפיסה זו רק התחזקה עם תחילת התקופה האיומה של הפיחות במטבע עד להיפר-אינפלציה של שנת 1923. איש לא הצליח להבין, איך כיכר לחם יכולה לעלות אלף ואחר כך אפילו מיליון מארק. נדמה היה שאפילו העבודה נעשתה חסרת ערך. "עובדים ותיקים ישרים, שהביאו את גרמניה לגדולה, חיים בעוני, רעבים וקפואים", כתב תושב מינכן בעילום שם לרשויות בסוף 1923, ואילו

בחורים צעירים ורעננים, סוחרי בקר מפותמים, מברזי חצים להסקה, ספסרי מזון, שבנוסף לכול גם יודעים איך להסתיר את עסקיהם המפוקפקים משלטונות המס, נהנים להם מנסיעות מותרות במכוניות המהודרות

אלה בעיקר יהודים לא דתיים, שהתנתקו כמעט לגמרי מהמסורות הקדם-מודרניות והסתדרו לכן טוב יותר בתנאים החדשים בהשוואה לגרמנים נוצרים רבים, אפילו מקרב מעמד הביניים המשכיל, שנותר מבחינות רבות נטוע בעבר. ההכנסה הממוצעת של היהודים באותה תקופה הייתה גבוהה פי חמישה בערך מזו של גרמנים נוצרים.

זו הייתה תופעה חדשה לחלוטין. עד אמצע המאה התשע-עשרה – וכמובן לפני האמנציפציה של היהודים, שהעניקה להם לראשונה זכויות אזרח – נחשבו היהודים למיעוט עני ונחשל. כיצד התאפשרה אם כן עלייתם המרשימה עם בוא עידן התיעוש המואץ? לפני מלחמת העולם הראשונה היו כנראה יהודי גרמניה קבוצת המיעוט המשגשגת ביותר באירופה. הדבר עורר קנאה, טינה וחרדה. האנטישמים תלו את כל סלידתם ופחדיהם ביהודים וייחסו לפעילותם את כל מאפייני השליליים של המודרניות.⁷

ועדיין, גם בשנים הראשונות של מלחמת העולם הראשונה היה לאנטישמיות בגרמניה תפקיד מוגבל. לאחר פרוץ המלחמה נדמה היה שכמעט נעלמה, בעיקר מפני ששום קבוצה לא הצליחה להתחרות בפטריוטיות של היהודים הגרמנים. העובדה שוולטר רתנאו (Rathenau) ואלברט באלין (Ballin), שני יזמים יהודים, מילאו תפקידי מפתח בכלכלת המלחמה המאורגנת של המדינה הייתה בעיני רבים הוכחה להשתלבותם המוצלחת של היהודים בגרמניה.

מבחינת קבוצות אנטישמיות, לעומת זאת, עובדה זו העצימה אף יותר את הזעם כלפי היהודים, אבל רק בעקבות הכישלונות הצבאיים החל הקמפיין האנטישמי לצבור תנופה. נקודת הפתיחה הייתה שמועות שנופצו במהירות על השתמטות של יהודים משירות בחזית. השפעתן הייתה גדולה כל כך עד שבסופו של דבר הורתה הממשלה על עריכת מה שנקרא "מפקד היהודים" כדי לבדוק את אמיתות הטענות. תוצאות המפקד העלו מציאות הפוכה: שיעור היהודים בצבא ובקרב הפצועים והנופלים עלה בהרבה על חלקם באוכלוסייה. למרות זאת, עצם הוצאתו של צו מיוחד לעריכת המפקד שימשה בסיס להסתה אנטישמית עזה. היהודים עצמם תפסו את המפקד כמהלך משפיל ומפלה, כניסיון להסיג לאחור את תהליך השוואת זכויותיהם והשתלבותם בחברה. המפקד היה רגע מכריע בהיסטוריה של יהודי גרמניה בעת החדשה.⁸

מסע ההסתה האנטישמי גבר בעקבות הגירתם של "יהודי המזרח" (אוסטריאן). עוד לפני המלחמה היגרו לגרמניה כמה אלפי יהודים רוסים עקב התגברות הרדיפות והפוגרומים ברוסיה. רובם היו מושרשים היטב בתרבות היהודית האורתודוקסית. רשויות כלכלת המלחמה הגרמנית עצמן הן שגרמו לעלייה ניכרת במספר יהודי המזרח בגרמניה,

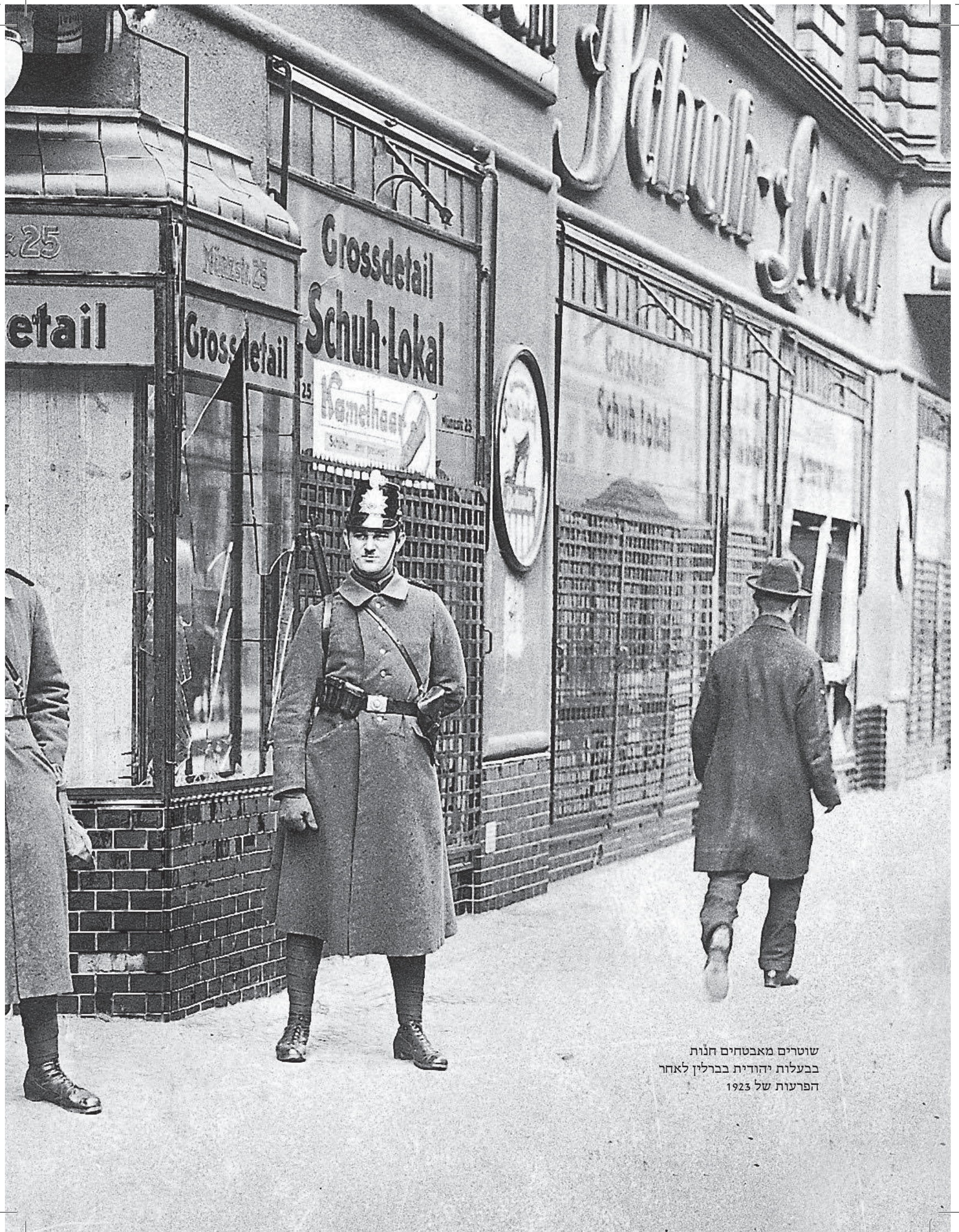

קצין לשעבר בצבא הגרמני מקבץ נדבות, 1923 לערך

למסורת ולמנהגים, מוצא את דרכו בעולם החדש ויוצא נשכר מהמודרניות, זוהה כיהודי – גם על ידי אנשים כתומס מאן, שמאוחר יותר נחשבו למשקיפים מפוכחים. מאן אפיין את הספסר הטיפוסי כ"יהודי-בלונדיני ואלגנטי, באמצע שנות השלושים לחייו, מרכיב משקפי מצבט, ידיו לבנות, שמנמנות ומטופחות, לבוש מעיל בית ונעלי בית מבהיקות – טיפוס מובהק של ספסרי התרבות הקפיטליסטית הבינלאומית".¹¹ נוסף על הפיחות במטבע העצימה חוויית האינפלציה את חוסר האמון בליברליזם ובקפיטליזם ואת הטינה כלפיהם בכלל. עם זאת, בניגוד לאנטישמיות, שסיפקה הסבר ואמצעי פורקן לימין שהגדיר את עצמו באמצעותה, אנטי-קפיטליזם עממי, שהתבסס כתוצאה מהאינפלציה, היה נפוץ גם בשמאל ואף במרכז. ההתנסויות של תחילת שנות העשרים רופפו אפוא את הזיקות האינטלקטואליות

שלהם ומתהוללים בלילות בקברטים ובמועדוני לילה אפופי אדי אלכוהול בחברת בנות לווייה עצלות, שהדבר היחיד שמעניין אותן הוא התלבושות המטורפות שהן לובשות.¹⁰

היה מפתה לנסות להסביר את הבלתי נתפס כתוצר פעולתן של רשתות וחברות סודיות, קשירת קשר והסכמות חשאיות. הקישור לתפיסות אנטישמיות היה מתבקש: חשדות וטינה הצטרפו כאן להבחנה, שאנשי עסקים וסוחרים יהודים הפיקו רווחים בתקופת האינפלציה. גם אנשי עסקים לא-יהודים הרוויחו ממנה, אבל אלה לא משכו תשומת לב, בעוד שסוחר טקסטיל ממוצא גליציאני, למשל, שהתעשר בתקופת האינפלציה, נתפס כהוכחה ניצחת לנכונות החשד, שכוחות אפלים מכוונים אותה. האדם ה"מודרני", שאינו קשור

שוטרים מאבטחים חנות
בבעלות יהודית בברלין לאחר
הפרעות של 1923

והרגשיות למערכת הכלכלית-חברתית הליברלית גם בקרב אלה שייצגו אותה חברתית ותמכו בה פוליטית – כלומר בקרב הבורגנות, ובייחוד בקרב הבורגנות המשכילה (Bildungsbürgertum).

כך נעשו שנות האינפלציה למעין חממה לאנטישמיות מסוג חדש. מה שנחשב עד אז כגיבוב שמועות והשמצות נראה כעת ודאי ואמיתי. "שנאתם של חוגים נרחבים מופנית כעת יותר ויותר כלפי היהודים", קבע כבר באביב 1920 דוח מבוואריה, "אשר השתלטו על חלק הארי של המסחר, ושלדעת הכול התעשרו על חשבון זולתם באופן חסר עכבות מאין כמותו"¹².

המרמור והחרדות האלה התמקדו והתלהטו סביב הרפובליקה הסובייטית של מינכן. העובדה שמשך כמה שבועות נשלטה עיר גרמנית גדולה על ידי קבוצה קטנה של כותבים חובבנים מהשמאל הרדיקלי ואנרכיסטים אישרה את החששות הגרועים ביותר. בקרב הבורגנות הבווארית פשתה שנאה קנאית לכולשביקים ולאיינטלקטואלים מהשמאל. ומכיוון שאחדים ממנהיגי הרפובליקה הסובייטית במינכן היו יהודים, נקשרה חוויית שלטון המועצות לדמות הקומוניסט היהודי וקיבעה וחיזקה עוד יותר את האובססיות האנטישמיות הקיימות.

כאשר ההווה נעשה מורכב יותר, בכל מקום שבו התבססה המודרנה במרץ ודרסה גישות והרגלי חיים ישנים – פרחו תאוריות קונספירציה. בגרמניה, שלא כבארצות אחרות, הן נקשרו לתבוסה במלחמה. כך נכרכו הבלבול והמצוקות שהביא עימו העידן המודרני עם תביעות מרחיקות לכת לנקמה ופיצוי. מתינות ופעולה מחושבת, לעומת זאת, הוקעו כביטויים של פחדנות ובגידה. זה הדבר שהקנה לחשדות את הטון הרדיקלי החלול, שניכר בכל השנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

את הזיקה בין מודרנה לשינוי גילמה בראש ובראשונה ברלין. היא נתפסה כניסוי חברתי בקנה מידה רחב. מה שבמקומות אחרים הלך והתגבש במשך שנים רבות, קרה בברלין בבת אחת. הפובליציסט יוזף ראושר כתב: "ברלין היא המוצב הקדמי, המעבדה המודרנית המשוכללת ביותר, שבה בודקים, האם וכיצד מסוגל האדם הגרמני להתמודד נפשית עם ההתפתחויות הציוויליזציוניות האחרונות"¹³. גרמניה הפכה ממדינה חקלאית למתועשת במהירות יוצאת דופן וברלין הפכה עתה תוך דור אחד לאחת הערים המודרניות בעולם. הניגודים היו בה כה חריפים, הסתירות ברורות כל כך, עד שנדמה היה שתנועות פוליטיות חדשות, תאוריות כלכליות ותמורות אמנותיות, עלונים מהפכניים, חידושים טכנולוגיים עולמיים ואופנות חריגות מגיחים כל העת מתוך ההתנגשויות.

ברלין סימלה את ה"אמריקניזציה" – מונח פופולרי בשנות העשרים בגרמניה. היא ייצגה את ניצחון הטכנולוגיה והדינמיות של הכלכלה התעשייתית, את המחשבה התועלתנית ואת היעדרה של מסורת, את התפקידים המגדריים החדשים, את תעשיית הבידור ואת ההיררכיה החברתית השטוחה. "אמריקניזם" (Amerikanismus) הפך שם צופן לתרבות המודרנית, ובעזרתו אפיינו כל מה שנחשב חדש וחסר תקדים. חוקר ספרות היטיב לסכם את הדברים: "כשהבן מאוין למוזיקת ג'אז ונכשל בבחינה בלטינית, כשלאישה יש תספורת קצרה (Bubikopf) והיא מציבה דרישות מיניות, כשהבוס משלב שיטות ייצור חדשות ומגביר את קצב העבודה – את כל אלה מחשיבים כביטויים לאמריקניזציה"¹⁴.

תרבות המודרנה היכתה כעת שורש בגרמניה – אם כי בראש ובראשונה בערים, ורק לאחר תבוסה במלחמה, בעקבות מהפכה, מלחמת אזרחים ואינפלציה ולכן בחברה קרועה, הנאבקת למצוא כיוון ופרספקטיבה. רבים ראו בה לא מענה לבעיות השעה, אלא את הבעיה עצמה. בהתאם לכך גאתה העוינות כלפיה בשנות העשרים.

תרבות ההמונים של העיר הגדולה – כך טענו מחברי רבייה-מכר של ביקורת התרבות הימנית בת התקופה – היא ביטוי מוקצן של אובדן הערכים, תוצאת ניכורו של העם משורשיו התרבותיים. "קולנוע, אקספרסיוניזם, תאוסופיה, תחרויות אגרוף, ריקודים כושיים, פוקר ומירוציים", קבע אוסוולד שפנגלר, מעידים על "עקרותו של האדם התרבותי". מסחור ובידור חסר נשמה תפסו את מקומה של תרבות של ממש, אינטלקטואלים ועיתונאים – את מקומם של אמנים אמיתיים.¹⁵

סיסמאות אלה מבטאות גישה לאומנית בסיסית, אך הביקורת הרדיקלית על התרבות המודרנית לא הייתה נחלתה הבלעדית של גרמניה. מה שיחד את גרמניה (ואוסטריה) היה הזיקה בין ביקורת המודרניות לחוויות המשפילות של התבוסה במלחמת העולם הראשונה, שנתפסה כניצחונם של עקרונות המערב על האידיאלים המנוגדים של הגרמנים. עקב כך נטענה ביקורת התרבות בגרמניה בלאומנות חריפה, ומופעיה השונים של המודרנה נתפסו כביטויים של שלטון זר, ואפילו כביטויים לשלטונה של אותה קבוצה שבלטה בהצלחתה בכל תחום חדש ומודרני – היהודים.

בסוף המלחמה ניסתה הליגה הפאן-גרמנית לנצל את האווירה הזאת והקימה כמה וכמה קבוצות ומפלגות אנטישמיות, שבשנים הסוערות שבין 1919 ל-1923 ניסו להתעלות זו על זו בקיצוניות ובהתלהמות וכך בכד גם קשרו קשרים עם התאגדויות שונות, ותיקות וחדשות של

כמעט כל סתירה בחיים המודרניים. אולם עד ל־1933 נתקלה האנטישמיות בגרמניה בהתנגדות מצד קבוצה גדולה. משך כל שנותיה של רפובליקת ויימאר ביטאו עיתונים – מן השמאל ועד הימין הסולידי – זעם וזעזוע נגד ביטויי אנטישמיות. כך קרה בעקבות ההתפרעויות, שפרצו ברובע שוֹיִנְפִירְטֵל (Scheunenviertel) בברלין [שבו התרכזו מהגרים יהודים ממזרח אירופה] לאחר רציחתו של ולטר רתנאו, בעקבות התרבות המקרים של חילול בתי קברות יהודיים בשנים 1924–1925 ובעקבות תקיפת יהודים על ידי חברי אסֶאה (פלוגת הסער) לזמן סוף שנות העשרים. אבל חשוב מכך היה הביטחון היחסי שרפובליקת ויימאר, כמדינת חוק (Rechtsstaat), הביטחה ליהודים. היו אמנם גם פסקי דין, שבהם ניתן היה להבחין באהדה ברורה לאנטישמים, אך הם עוררו שערורייה ונשארו בגדר חריגים מן הנורמה. הפנייה אל סעד משפטי במקרים של תקיפה, הוצאת דיבה או תעמולה פוגענית נותרה אמצעי ההתמודדות החשוב ביותר עם אנטישמיות, וארגונים יהודיים עשו בה שימוש עד ימיה האחרונים של רפובליקת ויימאר. האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני הדת היהודית (Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, ויארגון הגג של יהודי גרמניה) השתמשה בכלי זה שוב ושוב – ולא בלי הצלחה.

על הצלחות אלה התבססה בין השאר תקוותם של רבים מהיהודים הגרמנים, שבפרספקטיבה היסטורית האנטישמיות אינה אלא שריד הולך ודועך של עבר אפל. חלקם אף היה משוכנע בכך. גישה אופטימית זו של היהודים הגרמנים, שרובם החזיקו בעמדות פוליטיות מתונות, מצאה חיזוק בהערכה הפוליטית של האנטישמיות בשמאל, במיוחד בקרב האינטלקטואלים. בכתב העת *Die Weltbühne*, למשל, היו האנטישמיות והאנטישמים מושא ללעג עוקצני ולכל היותר לבוז ולזלזול. המיליטריזם וזיקתן של האליטות המסורתיות אליו נתפסו כהיבטים המסוכנים ביותר של הימין הרדיקלי, ואילו השנאה המאורגנת ליהודים נראתה לעומתם כתופעה אנכרוניסטית למדי שוודאי תמוגר בקרוב. ב־1919 כתב למשל הסופר ארנולד צווייג ב־*Weltbühne*, שבעיניהם של האנטישמים, היהודי הוא "מפלצת אימה-משעשעת מהאגדות", וזיגפריד האָרי – שם גנאי לגרמני הלאומן הטיפוסי – לא ינוח עד אשר

העולם המיוהד יירפא מן הנגע הודות לרוח הגרמנית. בקיצור: מדובר בפנטזיות גיל ההתבגרות של אנשים שטרם בגרו, מעריצי [המלחין] ואגנר (Richard Wagner) ו[ההיסטוריון, הסופר והפובליציסט] דאן

הימין הקיצוני. הקבוצה הגדולה והחשובה ביותר הייתה בשנים הראשונות האיגוד הגרמני-פולקי להגנה והתנגדות (Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund), שמנה ב־1922 כמעט 200,000 חברים ביותר מ־600 יישובים. קשה היה להתחרות בפרימיטיביות ובגסות של התעמולה שלו, אך הצלחתו הייתה גדולה. גם מפלגת העם הגרמנית-לאומית (Deutschnationaler Volkspartei) נודעה באנטישמיות שלה, וזו הייתה קיצונית וחריפה עוד יותר באגפה הימני. אפילו במפלגת העם הגרמנית (Deutscher Volkspartei) של גוסטב שטרזמן (Stresemann) היו נטיות אנטישמיות. המצב היה דומה באגודות הצבאיות הלאומניות, כגון "קסדת הפלדה", ובייחוד בכנסייה הפרוטסטנטית. ב־1924 הנהיג ארגון המיליציה הלאומי "קסדת הפלדה", שמנה כמעט 400,000 איש, את "הסעיף הארי", אשר אסר על חברות של יהודים, לרבות לוחמים שזכו באותות הצטיינות. כך היה גם במסדר הצעיר הגרמני (Jungdeutscher Orden) על 200,000 חבריו, באגודת הסוחרים הגרמנית הלאומית, שמנתה 400,000 חברים, באיגוד התקלאי של הקיסרות על מיליון חבריו, בארגון אחוות הסטודנטים הגרמניות, באיגוד ההתעמלות הגרמני ובארגונים רבים אחרים.¹⁶

אולם יותר מכול התאפיינה תקופה זו באנטישמיות פסיבית, שהתחזקה בעקבות אירועי מלחמת העולם הראשונה והתקופה שאחריה, אך לא התבטאה דווקא במעשי עוינות גלויים או בתגרות ברחובות. היהודים הם גוף זר בחברה הגרמנית ויש להם תכונות לא נעימות במיוחד; הם מטפחים קשרים עם אויבי גרמניה במלחמת העולם; הם שולטים בתקשורת ומפיקים רווחים הן מהמלחמה והן מהאינפלציה והמשבר הכלכלי וזוכים להצלחה בדרכים בלתי מוסברות ולא ראויות – כל אלה היו אמונות רווחות, שנכרכו עם הדרישה הנחרצת לנקמה על התבוסה שלא נשכחה. עם זאת, מכך לא צמחה בהכרח מעורבות פוליטית פעילה.

גם באוניברסיטאות השתלט בתחילת שנות העשרים הזרם האנטישמי הרדיקלי הגזעני במסגרת איגוד הסטודנטים הגרמני (Deutscher Hochschulring). בבחירות למועצות הסטודנטים, שפעילותן חודשה בחסות הרפובליקה, זכו כבר ב־1921 חסידי האידאולוגיה הפולקית ב־70 אחוז מהקולות. את "בעיית היהודים" תכננו הסטודנטים לפתור לא בפוגרומים ובמהומות, אלא בדחיקתם החוצה מגרמניה על ידי הגדרתם כזרים, הכפופים למשפט נפרד, ובאמצעים מדינתיים. זהו, כך נטען, הפתרון הרדיקלי והמעשי גם יחד – והוא זכה להסכמה בחוגים רחבים גם מחוץ לקבוצות הפולקיסטיות.¹⁷

כך הפכה האנטישמיות – בעיקר בגרמניה המערבית מתבוסה, ממרידות ומהתקוממות – למפתח-אב המסביר

(Felix Dahn), המתפעמים כשהם יוצאים לקרב נגד השד שיצרו – בבואה מסולפת ומתועבת של עצמם.¹⁸

אזונם של רוב האינטלקטואלים הליברלים והשמאליים לא הייתה רגישה דייה כדי להבחין בעוצמה ובכוח הסוגסטיבי של האידאולוגיות הימניות הרדיקליות, ולא היו בידיהם קטגוריות מתאימות כדי לנתח אותן.

רק לאחר פרוץ המשבר הכלכלי העולמי הפכה מפלגת הפועלים הגרמנית הלאומית-סוציאליסטית – המפלגה הנאצית – למפלגת המונים, וגם האנטישמיות הפכה באופן מיידי רלוונטית מבחינה פוליטית, שכן עתה התקדמה תנועתו של היטלר, המפלגה האנטישמית הקיצונית ביותר, אל לב החיים הפוליטיים בגרמניה. כבר הצביעו על כך, שאחרי 1930 צמצמה המפלגה הנאצית במידה מסוימת את מינון האנטישמיות הגלויה בתעמולתה כדי להרחיב את מעגל בוחריה מעבר לחוגים האנטישמיים. עם זאת, לכל מי שהצביע עבור היטלר או אהד את מפלגתו היה ברור לחלוטין, שהוא תומך בקבוצה האנטישמית הקיצונית ביותר שצמחה אי פעם בגרמניה. רבים או אחדים מן המצביעים אולי קיבלו זאת מתוך ציפייה, שתמיכה בנאצים תוביל לשיפור במצבם החברתי, לקידום מעמדה של גרמניה בעולם או למימוש מטרות אחרות. אבל בכך הם השלימו, לכל הפחות, עם העוינות הרדיקלית כלפי היהודים. יתרה מזו: רבים לא הצביעו למפלגה הנאצית כיוון ששנאו את היהודים, אלא שנאו את היהודים כיוון שהצביעו למפלגה הנאצית.¹⁹

ג

ב-1933 הייתה המפלגה הנאצית למפלגה האנטישמית הקיצונית הראשונה באירופה שהגיעה לשלטון. בשנים שקדמו לכך לא הותירו המפלגה ומנהיגה כל ספק, שהמיעוט היהודי הקטן בגרמניה אחראי בעיניהם לרוב הבעיות, שבפניהן ניצבה גרמניה מאז הפכה לחברה תעשייתית, במיוחד מאז מלחמת העולם הראשונה. כפי שהזכרנו, במערכות הבחירות של השנים 1930-1933 צמצמו מעט מנהיגי המפלגה הנאצית את התבטאויותיהם האנטישמיות הקיצוניות כדי לזכות בקולות גם מחוץ לחוגים האנטישמיים המובהקים. אך בקרב תומכי המפלגה הייתה ציפייה ברורה, שעם תפיסת השלטון יינקטו אמצעים חמורים נגד היהודים. היהודים עצמם חששו שכך יהיה. בהתחלה לא העריכו רבים מהם כראוי את חשיבות השבעתו של היטלר לקנצלר ב-30 בינואר 1933, אך מאמר המערכת של ה-*Jüdische Rundschau* הבחין בהירות במשמעות האירוע:

כיהודים, אנו עומדים בפני העובדה, שכוח העוין אותנו תפס את השלטון בגרמניה [...] הנאציונל-סוציאליסטים הם תנועה העוינת את היהודים, שמצעה אנטישמי יותר מאשר של כל מפלגה אחרת והיא חבה חלק ניכר מהצלחתה התעמולתית להסתה חסרת מעצורים נגד היהודים.²⁰

אפליית היהודים אכן החריפה מייד לאחר מינויו של היטלר לקנצלר ועד מהרה התרבו תקיפות אלימות של יהודים בעקבות שרפת הרייכסטאג. אך אין ספק שבתחילה לא הנחתה את המדיניות האנטישמית של המשטר תוכנית סדורה. מוסכם היה על הנאציונל-סוציאליסטים, שיש להשפיל את היהודים, להרחיק אותם מעמדות השפעה, לעודד אותם באלימות ובאיומים להגר, ומעל הכול להחרים את נכסיהם – אבל לא היה ידוע, לאילו מטרות ארוכות טווח יובילו אמצעים אלה, אף שהיה ברור, שהנאצים ישאפו לאפשרויות הקיצוניות ביותר שאפשר להעלות על הדעת. מוקדם מאוד התבססה דינמיקה של תחרות הסלמה: *Germany-Reports*, דוחות בעריכת המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגולה, ציינו ש"מוסדות ציבור, משרדי המפלגה המקומיים והמשטרה, כולם שואפים לעלות זה על זה ברדיפתם של יהודים חסרי אונים ובעיניים". עוד נכתב:

אם גוף ממשלתי כלשהו מעז לבטא ולו שמץ סלחנות [כלפי היהודים], העיתונות המפלגתית – ובראשה השטירמר (*Der Stürmer*) – מתערבת מייד ומוקיעה את השופטים, הפקידים ושאר עמיתיהם הסוררים.²¹

לאחר שאמצעים שננקטו נגד יהודים הגיעו לדרגת חומרה מסוימת, לא היה אפשר בדרך כלל להחזיר את הגלגל לאחור.

כבר בשבועות ובחודשים הראשונים לעליית הנאצים לשלטון ניחת מבול של תקנות מפלות וחוקים מיוחדים נגד היהודים. עד לתחילת המלחמה עלה מספרם על 1,400 תקנות וחוקים. היוזמה הגיעה לעיתים קרובות מן הרשויות המקומיות או המדינות הפדרליות. פקידי מדינה ונושאי משרות התחרו זה בזה בלהיטותם, בהמצאותיהם וברעיונותיהם.

מטרת האמצעים המפלים ומעשי האלימות הייתה גירושם של היהודים מגרמניה, ואסטרטגיה זו הוכיחה את יעילותה. כבר ב-1933 עזבו 37,000 יהודים את המדינה, ובשנתיים שלאחר מכן עמד מספר המהגרים על 23,000 ו-21,000. זה היה סדר הגודל בשנים הראשונות, וכך היגרו מגרמניה עד 1937 125,000 יהודים – כרבע מהיהודים

שחיו בה באותה תקופה. הן הדרגים הנמוכים של המנגנון המפלגתי והן פקידי ציבור ברשויות המדינות הפדרטיביות והרייך דחקו להאיץ את התהליך.²²

חוקי גירנברג, שנחקקו ביוזמת היטלר בחיפזון בספטמבר 1935, נענו ללחצים אלה. שנתיים וחצי בלבד לאחר עליית הנאצים לשלטון הפכו היהודים בחסות החוק לאזרחים סוג ב'. אמצעים אלה והתוכניות מרחיקות הלכת יותר שבאו בעקבותיהם נועדו לבטל את האמנציפציה של היהודים, שהושגה למעלה ממאה שנה לפני כן, לגזול מהיהודים את מחייתם ולהביא לגירוש כולם מגרמניה תוך זמן קצר ביותר – מהלך שמחוץ לחוג המצומצם של הפעילים הפולקסיטיים איש לא היה מעלה על דעתו כמה שנים קודם לכן. בתקיפות ובמעשי האלימות החוזרים ונשנים של פלוגות הסער הנאציונל-סוציאליסטיות, שלהן חברה בתדירות גוברת תנועת הנוער ההיטלראי, אפשר היה עוד לראות פעולות חריגות של מיעוט פוליטי קיצוני, אבל עם חקיקת חוקי גירנברג התבססה האנטישמיות הגזענית כתשתית הפעולה המדינית ומיסדה משפטית את הפרת העקרונות היסודיים של השוויון בפני החוק.²³

מאז הופעת האנטישמיות המודרנית נודעה חשיבות מיוחדת להיבטים הכלכליים של העוינות כלפי היהודים. היו מי שנטו לייחס את הסתירות שאפיינו את הקפיטליזם המודרני לפעולתן של קבוצות מצומצמות, שהצליחו באופן בולט בתעשייה, במסחר, בבנקאות ובמקצועות החופשיים והשפיעו על כוחות השוק בערוצים חשאיים. הסבר זה לתנודות הבלתי מוסברות של הקוניונקטורה הכלכלית ושל שוק ההון היה פשוט ומפתה כל כך, עד שהתקבל גם על דעתם של אנשים שהחשיבו עצמם רחוקים מאנטישמיות. לא מפתיע אם כן שהזעם כלפי היהודים הופנה בעיקר כלפי החנויות והעסקים שלהם. מלכתחילה שימשה האשמת היהודים בשחיתות, עושק והתעשרות בסיס ללחצים הכלכליים שהושטו עליהם. בעיקר פקידי המפלגה הנאצית, אבל גם עובדים בחנויות ובבתי מלאכה של יהודים ומתחרים עסקיים שלהם, ניסו להיבנות מהפקעת רכושם של היהודים באמצעות הלשנות ואלימות. אך ביחס לחברות היהודיות הגדולות נקטו הרשויות הנאציות משנה זהירות, בראש ובראשונה משום שסגירתן של חברות גדולות כאלה הייתה עלולה לגרור אובדן מקומות עבודה רבים. רק לאחר שניכר שיפור של ממש במצב הכלכלי, עם תחילת תוכנית ההתחמשות של גרמניה ב־1936, נעלמה הגישה הזהירה הזאת. כעת החלו גם הבנקים הגדולים וחברות הביטוח לקחת חלק ב"טיהור הכלכלה הגרמנית מיהודים" (Entjudung). סביב ה"אריזציה" של הרכוש היהודי התפתח

ענף כלכלי של ממש: אפוטרופסים על רכוש יהודי מופקע, "סוכני הגירה", מתווכים ועורכי דין ארגנו את הפקעת בתי העסק היהודיים והתעשרו בהיקף נרחב כתוצאה מכך.²⁴

גזל נכסי היהודים הגרמנים לאחר 1933 היה אחד ממהלכי הפקעת הרכוש הגדולים בהיסטוריה הגרמנית, ואפשר בהחלט להשוותו למהפכות אחרות בבעלות על נכסים שהתחוללו במאה העשרים. אך כברית המועצות לאחר 1917 או במדינות הגוש המזרחי אחרי 1945–1946 נוצחה המערכת הקפיטליסטית בכללותה. לעומת זאת, בגרמניה לאחר 1933 נקטע מגזר שלם מן הכלכלה הלאומית על בסיס קריטריון גזעי, בעוד שהכלכלה בכללותה אמנם הוכפפה להנחיות המשטר הנאצי ותקנותיו, אך נשארה בידיים פרטיות. מבחינה זו מדיניות השוד של נכסי היהודים לא רק הפרה את החוקים הקיימים, אלא פגעה בעקרונות משטר הרכוש הקפיטליסטי והאמינות העסקית. עם זאת, נוכח ההזדמנות להתעשר מנכסים גזולים, לחסל את המתחרים ולהשתלט על חברות גדולות – חלקן מן המפורסמות בעולם – זנחו מרוויחי האריזציה את כל עקרונות המסחר, מה גם שגזל הרכוש היהודי נוהל על ידי המדינה ורשויות האוצר ונעשו ניסיונות, עלובים ככל שהיו, להציג אותם כמהלכים לגיטימיים.

גם הכותרת שבה הוכתר נישול יהודי גרמניה הייתה משמעותית: "פיצויים" (Wiedergutmachung). השימוש במונח "פיצוי" רמז, שהיהודים התעשרו בעצם על חשבון הגרמנים לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה באמצעות יוזמות כלכליות מתוחכמות וממולחות, פיתוח מוצרים חדשים, ועיסוק בעריכת דין או ברפואה. ההצדקה אם כן לשוד המאורגן של היהודים הייתה, שבעצם לוקחים מהם חזרה את מה ששייך ממילא לגרמנים. בדרך זו יכול היה גם המתחרה העסקי, שכשל בתחרות עם בית עסק יהודי, להצדיק את מעורבותו בפירוק בית מסחר מצליח כדי לרכוש אותו לאחר מכן במחיר מציאה.²⁵

רדיפת היהודים, שעליה דיווחו בהרחבה העיתונים המובילים באמריקה, בבריטניה ובצרפת, התקבלה בגרמניה עצמה עד 1938 באדישות. אפשר לייחס זאת חלקית למערך הדיכוי הנרחב שפרש המשטר הנאצי. איש לא היה רוצה להתעמת עם הגסטאפו או עם הפעילים הנאצים כדי להגן על קבוצה שרוב הגרמנים חשו כלפיה ריחוק ועוינות. הנהגת המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הגולה, למשל, שהייתה רחוקה מאוד מדעות אנטישמיות, כתבה בדוח מ־1936 שהפעילים הסוציאליסטים בהחלט "מתנגדים בחריפות לפעולות המרחיקות לכת יותר" [של המשטר נגד היהודים], אך בה בעת תומכים רבים מהם "בחיסולה של

הדומיננטיות של היהודים אחת ולתמיד ובהגבלתם לתחום פעילות מוגדר" [שבו לא יתחרו בגרמנים]. לפי הדוח, רוב הפועלים "אמנם לא הסכימו עם שיטות הפעולה הקשוחות [...] אבל אומרים ש'לרוב היהודים זה ממש לא היה מוזיק'". גישה דומה ניתן היה למצוא בכנסייה הקתולית. במכתב שכתב הארכיבישוף של מינכן, פאולהאבר (Faulhaber), לכומר שמחה על רדיפות היהודים, הוא הודה, שמדיניות הנאצים כלפי היהודים בהחלט אינה נוצרית, אבל יש עכשיו בעיות חשובות יותר: "רשויות הכנסייה מתמודדות כעת עם בעיות חשובות הרבה יותר [...] שכן אפשר להניח – ובמידה מסוימת גם להיווכח, שהיהודים יכולים לעזור לעצמם".²⁶

ד

בתחילת 1938 נאלצו כבר רוב היהודים בגרמניה להתקיים מחסכוניותיהם, ורוב החברות היהודיות עברו אריזציה – בין בהליך מנהלי מסודר ובין באופן "פראי", ללא אישור. אך ניסיונות להשתלט על בתי העסק הנותרים, ובייחוד לקחת מידי הבעלים היהודים את החברות הגדולות שעד אז לא נגעו בהן, נתקלו בהתנגדות. ביולי 1938, כאשר הציע משרד הפנים של הרייך לחוקק חוק לסילוקם המלא, המייד והכפוי של היהודים מהחיים הכלכליים ולהחרמת רכושם, מחה על כך משרד האוצר של הרייך והצביע על האובדן הצפוי של הכנסות ממיסים, ואילו בנק הרייך הסב את תשומת הלב לבזק שחוק כזה עלול לגרום לשוקי ההון. המדיניות ביחס ליהודים, קבע היידריך (Heydrich), ראש משטרת הביטחון, נועדה ראשית "ליצור הזדמנויות להגירה, תוך הימנעות מרביית מהפסדים במטבע חוץ", ושנית "להבטיח שמחיתם של היהודים הנשארים תמונן מכספי יהודים מגרמניה ומהעולם". עד מהרה התברר שהדבר לא אפשרי. שכן, אם מטרתו העיקרית של המשטר הייתה הגירת היהודים, היה עליו להשאיר בידיהם מספיק נכסים כדי שיקבלו אותם בארצות אחרות. לחלופין אפשר היה לקדם את הפקעת כל הנכסים והרכוש שבידי היהודים, ולכך גם נטה המשטר לנוכח המצב הכלכלי המעורער – אבל אז לא ימצאו די מדינות שיסכימו לקלוט את היהודים חסרי הכול. בפועל נקט המשטר את שתי הדרכים: רדיפת היהודים ואפלייתם כדי לעודד אותם לעזוב, אך גם האצה של תהליכי ההפקעה כדי להשתלט על נכסים יהודיים בהיקף רחב ככל האפשר. כתוצאה מכך נעצרה הגירת היהודים. מצבם של היהודים הורע עוד יותר בעקבות הוועידה הבינלאומית שנערכה בקיץ 1938 בעיר אוויאן (Évian). בוועידה התברר, שנכוונתן של רוב המדינות לקלוט פליטים

יהודים רבים מגרמניה מוגבלת מאוד. ארצות הברית, לדוגמה, קבעה מכסה של 27,370 מהגרים מגרמניה ומאוסטריה, ומדינות אחרות סגרו לחלוטין את גבולותיהן.²⁷

המבוי הסתום שסתירות אלה יצרו בסתיו 1938 הוביל לחוסר בהירות בשאלה, לאיזה כיוון תפתח המדיניות האנטישמית של המשטר: כיוון אפשרי אחד היה סילוק איטי של היהודים – בעיקר של החברות היהודיות הגדולות – מהחיים הכלכליים, שייארך כמה וכמה שנים. כיוון אחר היה סילוק מהיר ויסודי של היהודים, גם במחיר פגיעה בכלכלה הלאומית של גרמניה בכללותה.

באוקטובר 1938 החל המשטר לגרש מגרמניה יהודים פולנים. תוך יומיים נאסרו 17,000 יהודים בעלי אזרחות פולנית, רובם גברים, בכל רחבי הרייך, קובצו במחנות איסוף, נשלחו ברכבות לגבול פולין וגורשו אליה. אבל החיילים הפולנים שעל הגבול מנעו בכוח מן היהודים לחצות אותו, וכך נאלצו המגורשים למצוא מקלט משך ימים רבים במחנות מעבר מאולתרים בשטח ההפקר. לבסוף בוטל המבצע והיהודים הורשו לחזור לבתיהם. כישלון המבצע הוכיח, שאין תוכניות ישימות להאצת הגירתם של היהודים, אך בה בעת הגביר את הציפיות בקרב חברי המפלגה הנאצית ורשויות המדינה לפעול בהקדם האפשרי נגד היהודים בדרך אחרת.²⁸

הזדמנות זו נוצרה עם ההתנקשות בחייו של הדיפלומט הגרמני פום ראט (vom Rath) בפריז והפוגרומים שיזמו בתגובה היטלר וגבלס ב־9 וב־10 בנובמבר 1938 ("ליל הבדולח"). במהלך הפוגרומים נהרסו אלפי בתים ועסקים יהודיים ונרצחו יותר ממאה יהודים. "עכשיו פורץ זעם העם!" כתב גבלס בהתלהבות ביומנו: "כשנסעתי למלון, שמעתי את השמשות מתנפצות. בראבו! בראבו! [...] העם כולו [Das Volk] אחוז סערה".²⁹

אך העם לא היה אחוז סערה, והרוב לא הסכים בשום אופן עם הפעולות. כמעט כל הלשכות המקומיות של המפלגה הנאצית דיווחו, שה"פעולות" נתקלו בחוסר הבנה ובמורת רוח. בבילפלד, לדוגמה, ציינה המשטרה שהפעולות התקבלו ב"מנוד ראש ושתיקה רועמת" מצד הציבור. "האוכלוסייה הייתה חמורת סבר ועגמומית. פה ושם היו סימנים ברורים של רחמים". "הרוב המוחלט של האוכלוסייה לא הבין את הפעולות נגד היהודים וגרס, שדברים כאלה לא אמורים להתרחש במדינה תרבותית". זה סוג התגובות החוזר ונשנה בדיווחים.³⁰

לעומת זאת, בדוחות הפנימיים שהכינה המפלגה הנאצית מתחו בעיקר ביקורת על כך שהמעשים התרחשו בפומבי ובאופן "לא מסודר" וביקרו שוב ושוב את "ההרס המיותר

ליל הברדלח מאת שרלוטה סלומון, מתוך חיים? או תיאטרון? (Leben? oder Theater?), גואש על נייר, 1940-1942 לערך

הנאצים ביחס ליהודים הוצגו כאן במפורש באוזני אנשיהם, ובאופן מוסווה לכאורה בפני גורמי חוץ. הן הרחיבו את תחום מה שניתן להעלות על הדעת ומה שאפשר לומר. לנוכח הפרספקטיבות שסומנו נדמה היה, שהסתייגויות מאמצעים אנטי־יהודיים חריפים עוד יותר, כאלה שקודם לכן איש לא העלה כלל על הדעת, הן פשוט קטנוניות. אמירות אלה הגיעו לשיאן ב־30 בינואר 1939, כאשר התווה היטלר את העקרונות והמטרות של המדיניות האנטי־יהודית של המשטר בנאום ברייכסטאג. ראשית נתן לגיטימציה ל"אריזציה" של רכוש יהודי:

מה שהעם הזה מחזיק ברשותו כיום, רכש לעצמו באמצעות המניפולציות המכוערות ביותר על חשבון העם הגרמני, שאינו ממולח כמוהם. כל מה שאנחנו עושים היום הוא לתקן את מעשי העוול שבהם אשם העם הזה.

בהמשך הסביר היטלר, שאם מעצמות המערב אינן מוכנות לקלוט את היהודים, לא תוכל הבעיה היהודית של אירופה לבוא על פתרונה, משום ש"אירופה לא תמצא עוד שלוה עד שתסולק שאלת היהודים [...]". יש בעולם מספיק מקום ליישב אותם". אך אם היהודים לא יגורשו ויישבו במקום אחר בעולם, "הרי ייפלו במוקדם או במאוחר כתוצאה ממשבר שאין לתאר את ממדיו". היטלר המשיך והבהיר את האיום הגלום בדבריו:

אם ההון הפיננסי היהודי הבינלאומי, בתוך אירופה ומחוצה לה, יצליח לגרור שוב את האומות למלחמת עולם, התוצאה לא תהיה בולשביזציה של העולם ועימה ניצחון היהדות, אלא השמדתו של הגזע היהודי באירופה.³⁴

של נכסים". יש אולי בדברים האלה ביקורת מוצפנת על המעשים, אבל הם מצביעים בראש ובראשונה על הצעדים הבאים הנדרשים: מעתה ואילך אין להרוס בתים, רהיטים וחנויות של יהודים – יש לתפוס אותם שלמים. חרף הביקורת לא הייתה הנהגת המפלגה בלתי מרוצה מהמבצע. הצעדים נגד היהודים, שכבר איבדו תנופה, הורחבו כעת והוחרפו במהלך החודשים הבאים. עוד ביום הפוגרום עצמו קבע היטלר, ש"מרגע זה ואילך יש להוציא לפועל גם את הפתרון הכלכלי" [של שאלת היהודים].³¹

גם לספקנים שביהודי גרמניה הבהירו עתה השלטונות, שלא רק מעמדם החברתי אלא גם חייהם מצויים בסכנה. אימה זו הגבירה מאוד את מספרם של המהגרים. עד לקיץ 1941 עזבו כ־270,000 יהודים את המדינה – כמחצית מכל היהודים שהתגוררו בגרמניה לפני 1933. מספר דומה של יהודים התגורר עדיין בגרמניה ב־1941, כאשר נאסר עליהם לצאת ממנה. שיעור הצעירים בקרב המהגרים היה גבוה מהממוצע, כך שב־1939 שלושה רבעים מהיהודים שנותרו בגרמניה היו מעל גיל ארבעים. רובם כבר התרוששו: משרותיהם נגזלו ורבים מהם גורשו מבתיהם ושוכנו ב"בתי יהודים". רק 16 אחוז מתוכם היו רשומים כמועסקים. עיקר הטיפול ביהודים שנשארו ברייך הופקד בידי המשטרה. בזמן שלאחר מכן ייראו האנשים העניים, המבודדים והמובטלים כמו בקריקטורות של התעמולה האנטישמית, שהציגה יהודים מלוכלכים, עצלים ופושעים ותבעה לנהוג בהם בהתאם. ב־24 בנובמבר 1938 צפה עיתון האס־אס *Das Schwarze Korps* שהבידוד וההידרדרות לעוני ידחפו את היהודים לקיום עלוב ויאלצו אותם "להידרדר כאיש אחד לפשע":

על סף התפתחות כזו נעמוד בפני הצורך הקשה לחסל (ausrotten) את העולם התחתון היהודי, כפי שאנו נוהגים לחסל פושעים במדינה המסודרת שלנו: באש ובחרב! התוצאה תהיה קיצה האמיתי והסופי של יהדות גרמניה – חיסולה (Vernichtung) המוחלט.³²

איומים, הצהרות ונבואות כאלה על נפילת היהודים והשמדתם נשמעו בתדירות גבוהה באותם שבועות. כך הצהיר גרינג (Göring) לאחר פוגרום נובמבר 1938:

אם ייקלע הרייך הגרמני בעתיד הקרוב לעימות במדיניות החוץ, הרי מובן מאליו שגם אנו בגרמניה נחשוב קודם כול, שהגיעה שעת ההתחשבות הגדולה עם היהודים.³³

כל זה התרחש בעיצומן של ההכנות למלחמה בגרמניה: הצהרות מעין אלה פרצו את גבולות האפשר. כוונותיהם של

- 7 Götz Aly, *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race Hatred and the Prehistory of the Holocaust* (New York, 2014), 65–86; Jochmann, *Gesellschaftskrise*; George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (New York, 1964); Werner Bergmann, *Geschichte des Antisemitismus* (München, 2004).
- 8 Jacob Rosenthal, *Die Ehre des jüdischen Soldaten: Die Judenzählung im Ersten Weltkrieg und ihre Folgen* (Frankfurt am Main/New York, 2007), 54–78
- 9 Peter G.J. Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (London, 1988); Helmut Berding, "Der Aufstieg des Antisemitismus im Ersten Weltkrieg", in Wolfgang Benz, Werner Bergmann (eds.), *Vorurteil und Völkermord* (Freiburg im Breisgau, 1997), 304–340; Jack Wertheimer, *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany* (New York & Oxford, 1987)
- 10 Anonymous letter, 12.10.1923, Wirtschaftsabteilung des Generalstaatskommissars, in Martin H. Geyer, *Verkehrte Welt: Revolution, Inflation und Moderne* (Göttingen, 1998), 245–246
- 11 Thomas Mann, *Tagebücher 1918–1921* (Frankfurt am Main, 1981), 143
- 12 Bericht der bayerischen Landeswerbezentrale des Gruppen-kommandos 4, 5.3.1920, in Geyer, *Verkehrte Welt*, 283
- 13 Josef Rauscher, "Berlin", *Hochland* 28:1 (1930), 15
- 14 Georg Bollenbeck, *Tradition, Avantgarde, Reaktion* (Frankfurt am Main, 1999), 254
- 15 Oswald Spengler, *The Decline of the West*, edited by Arthur Helps and Helmut Werner, translated by Charles F. Atkinson (Oxford, 1991), 122
- 16 Uwe Lohalm, *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz-und Trutz-Bundes 1919–1923* (Hamburg, 1970), 176–237; Werner T. Angress, "Juden im politischen Leben der Revolutionszeit", in Werner E. Mosse (ed.), *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1916–1923* (Tübingen, 1971), 137–316
- 17 Ulrich Herbert, "Generation der Sachlichkeit: Die völkische Studentenbewegung der frühen 20er Jahre in Deutschland", in: Frank Bajohr et al. (eds.), *Zivilisation und Barbarei: Die widersprüchlichen Potentiale der Moderne* (Hamburg, 1991), 115–144
- 18 Arnold Zweig, "Die antisemitische Welle", *Die Weltbühne* 15 (1919), 385
- 19 Cornelia Hecht, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik* (Bonn, 2003), 206–224; Dirk Walter, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt: Judenfeindschaft in der Weimarer Republik* (Bonn, 1999), 222–243; Werner Jochmann, "Die Ausbreitung des Antisemitismus in Deutschland 1914–1923", *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft*, 7
- 8 "בנבואתו" של היטלר יש שלושה מרכיבים חשובים שישוּבו ויופיעו בדבריו בשנים שלאחר מכן. ראשית, היטלר הסביר כאן הן את נפילתה של גרמניה והן את תוצאותיהן המשבריות של התרבות והפוליטיקה המודרניות כתוצר פעולתם של היהודים. שנית, הוא הציג את פעילות היהודים כסיבה להכנותיה של גרמניה למלחמה, שהחלו שנים לפני כן. ושלישית, בדבריו התווה היטלר עבור תומכי המשטר הנאצי את הפרספקטיבה להתפתחות המדיניות הנאצית-יהודית. אין פירוש הדבר, שכבר אז היה ידוע וברור מה ייעשה בעתיד. אך לאחר שהביטוי "השמדתו של הגזע היהודי באירופה" בוטא בפומבי, הוא פיתח דינמיקה משלו. כאשר ידונו בכירי המפלגה הנאצית בגורל היהודים, לא יוכלו עוד לשוב ולסגת מן הקו שהותווה.
-
- * המאמר מבוסס על דברים שנשא המחבר בהרצאה השנתית לזכרו של בעז נוימן במכון מינרבה להיסטוריה גרמנית באוניברסיטת תל אביב, נובמבר 2018. תרגום: ניב סבריאגו; שכתוב ועריכה: גדי אלגזי.
- 1 Mark Twain, "The Chicago of Europe", *The Chicago of Europe and other Tales of Foreign Travel*, edited and introduced by Peter Kaminsky (New York, 2009), 191
- 2 Ulrich Herbert, *History of Twentieth-Century Germany* (Oxford, 2019)
- 3 Viktor Karády, *Gewalterfahrung und Utopie: Juden in der europäischen Moderne* (Frankfurt am Main, 1999), 174–202; **יהודים, גרמנים ואנטישמנים אחרים** (תל אביב, 2002); Steven M. Lowenstein et al., *Integration in Dispute* (New York, 1997); Werner Jochmann, *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870–1945* (Hamburg, 1988), 30–98
- 3 Ludwig Klages, "Mensch und Erde" (1913), *Sämtliche Werke*, vol. 3 (Bonn, 1974), 616, 621, 623; Per Leo, *Der Wille zum Wesen: Weltanschauungskultur, charakterologisches Denken und Judenfeindschaft in Deutschland 1890–1940* (Berlin, 2013); Hans-Joachim Lieber, *Kulturkritik und Lebensphilosophie: Studien zur Deutschen Philosophie der Jahrhundertwende* (Darmstadt, 1974)
- 4 Ludwig Klages, "Heidnische Feuerzeichen: Aufruf zur Wahrung und Förderung heidnischer Lebenselemente" (n.p., 1900)
- 5 Ludwig Klages, "Typische Ausdrucksstörungen und der hysterische Charakter" (1904), *Sämtliche Werke*, vol. 7:1 (Bonn, 1968), 87–89, 92–93, 94
- 6 Frymann [=Heinrich Claß], *Wenn ich der Kaiser wär* (Leipzig, 1912); Peter Walkenhorst, *Nation, Volk, Rasse: Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914* (Göttingen, 2007), 81–101, esp. 89–91

Barkai, *From Boycott to Annihilation*, 130; Report of the SD, September 1938, quoted in Uwe Dietrich Adam, "Wie spontan war der Pogrom?", in Walter H. Pehle, Uwe Dietrich Adam (eds.), *Der Judenpogrom 1938: Von der Reichskristallnacht zum Völkermord* (Frankfurt am Main, 1988), 87; Magnus Brechtken, *Madagaskar für die Juden: Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945* (München, 1997), 217; Michael Marrus, "Évian", in Dan Diner (ed.), *Encyclopedia of Jewish History and Culture*, vol. 2 (Leiden, 2019), 289–295

Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn, 1996), 208–218; Jerzy Tomaszewski, *Auftakt zur Vernichtung: Die Vertreibung polnischer Juden aus Deutschland im Jahre 1938* (Osnabrück, 2002), 113–144

Joseph Goebbels, Tagebucheintrag vom 10.11.1938, in: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland, 1933–1945* (VEJ), vol. 2, document 124, 363–366

Antworten auf die Rundverfügung der Stapostelle Bielefeld, 14.11.1938, in Otto D. Kulka and Eberhard Jäckel (eds.), *Die Juden in den geheimen Stimmungsberichten 1933–1945* (Düsseldorf, 2004), n. 357–370, 313–324

"Besprechung im Luftfahrtministerium über die wirtschaftlichen Folgen der Pogrome", 12.11.1938, VEJ, vol. 2, document 146, 408–437

„Das Schwarze Korps 4 (1938), 24.11.1938

"Konferenz im Reichsluftfahrtministerium über die wirtschaftlichen Folgen der Pogrome", VEJ, vol. 2, 436

Hitler vor dem Großdeutschen Reichstag, IV. Wahlperiode, 1. Sitzung, 30.1.1939, VEJ, vol. 2, document 248, 680

מקורות האיורים

תמונה בעמוד 5: 1921, Issue 24, *Berliner Leben*

תמונה בעמוד 7: 102-00903 / CC-BY-SA 3.0, CC BY-SA 3.0 de, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5479235>

תמונה בעמוד 9: 146-1972-062-01 / CC-BY-SA 3.0, CC BY-SA 3.0 de, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5482697>

תמונה בעמודים 10–11: Alamy / Photo / Sueddeutsche Zeitung
Stock Photo

99–170; "Der Antisemitismus und seine Bedeutung für den Untergang der Weimarer Republik", *ibid.*, 171–194; Donald L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany* (Baton Rouge/Louisiana, Los Angeles, London, 1980)

Jüdische Rundschau, 31.1.1933; Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews* (Oxford, 2010), 29–52

והיהודים, כך א: שנות הרדיפות, 1933–1939 (תל אביב, 2007)

Klaus Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade-Berichte) 1934–1940* (Frankfurt am Main, 1980), July 1937, 931–932

Werner Rosenstock, "Exodus 1933–1939: A Survey of Jewish Emigration from Germany", *Leo Baeck Institute Year Book* 1 (1956), 272–290, 326; Herbert A. Strauss, "Jewish Emigration from Germany: Nazi Policies and Jewish Responses", *Leo Baeck Institute Year Book* 25–26 (1980–1981), 313–361, 343–409

Cornelia Essner, *Die Nürnberger Gesetze: Ein Überblick über die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945* (Paderborn, 2002), 102–115; Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933–1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1988), 864–886; Longerich, *Holocaust*, 52–70

Frank Bajohr, "Aryanisation" in *Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany* (New York, 2002); Avraham Barkai, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933–1943* (Hanover, NH, 1989); Christiane Kuller, *Bürokratie und Verbrechen: Antisemitische Finanzpolitik und Verwaltungspraxis im nationalsozialistischen Deutschland* (München, 2013)

Wilhelm Treue, "Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936", *Vierteljahresschrift für Zeitgeschichte* 3 (1955), 184–210; trans. "Unsigned Memorandum (August 1936)," *Documents on German Foreign Policy from the Archives of the German Foreign Ministry* (Washington, DC, 1957–1964), *Series C (1933–1937): The Third Reich: First Phase*, vol. 5 (March 5 – October 31, 1936), Document 490, 853–862; Ralf Banken, "Das nationalsozialistische Devisenrecht als Steuerungs- und Diskriminierungsinstrument 1933–1945", in Johannes Bähr, Ralf Banken (eds.), *Wirtschaftssteuerung durch Recht im Nationalsozialismus: Studien zur Entwicklung des Wirtschaftsrechts im Interventionsstaat des Dritten Reichs* (Frankfurt am Main, 2006), 121–236

Sopade-Berichte, Januar 1936, 24–26; Cardinal Faulhaber to Alois Wurm, 8.4.1933, *The Persecution and Murder of European Jews*, vol. 1, document 30